

نگرش مذهبی مورخان مسلمان به جنگ‌های صلیبی

عبدالله ناصری طاهری^۱

لیلا اشرفی^۲

چکیده: جنگ‌های صلیبی در شرایطی آغاز شد که اوضاع نامساعد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به همراه درگیری‌های فرقه‌ای، بر جامعه‌ی اسلامی حاکم بود. محققان بر این باورند که تداوم این شرایط در دوره‌ی جنگ‌های صلیبی و پس از آن، موجب عدم رویکرد مذهبی نزد مورخان مسلمان نسبت به جنگ‌های صلیبی از دیرباز شده است. در پژوهش حاضر این پرسش مطرح است که نگرش مذهبی مورخان مسلمان نسبت به جنگ‌های صلیبی چه بود.

نگارندگان، برای پاسخ به این پرسش، با به کارگیری روش توصیفی - تحلیلی و آماری نسبت به داده‌های تاریخی و اصطلاح‌ها و واژه‌های مذهبی مورد استفاده در منابع آن دوره، از سوی مورخان مسلمان، و با تأکیدشان بر شاخص‌های مذهبی، برآند نشان دهند که بر اندیشه‌ی مورخان مسلمان راجع به جنگ‌های صلیبی نگرش مذهبی حاکم بود؛ و نتیجه‌ی مبین آن است که، پس از تسخیر بیت‌المقدس، مورخان مسلمان با انگیزه و نگاهی دینی حوادث جنگ‌های صلیبی را مورد پیگیری قرار دادند و این انگیزه‌ی دینی با ظهور فرماندهانی چون عمادالدین زنگی، نورالدین زنگی و صلاح‌الدین ایوبی، با تأکید بر جنبه‌ی جهادی این جنگ‌ها علیه صلیبی‌ها از سوی مورخان مسلمان تشدید شد.

واژه‌های کلیدی: جنگ‌های صلیبی، مورخان مسلمان، نگرش مذهبی، بیت‌المقدس، جهاد

۱ استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه الزهراء (س) naseri_na@yahoo.com

۲ کارشناس ارشد تاریخ اسلام، دانشگاه الزهراء (س) l.ashrafi@yahoo.com

Religious View of Muslim Historians to the Crusades

Abdollah Naseri Taheri¹

Leila Ashrafi²

Abstract: The Crusades started in conditions that unfavourable political, social and cultural circumstances together with Sectarian conflicts ruled on Islamic society. The researchers believe continuing these conditions in crusades period and after it, Caused long, Muslim historians pay on attention to the Crusades with a religious approach.

In this research, the main question is, what was the Muslim historians view to the Crusades? The writers, to answer above question, by a descriptive – analytical and statistical method on historical data, and religious terms and vocabulary used by Muslim historians in the sources of mentioned period, emphatically on religious indicators, try to show ruled religious view on the Muslim historians' ideas to the Crusades, and its explanatory result it that after conquering Jerusalem, Muslim historians surveyed the Crusades events by a religious motive and view, and this religious motive was intensified by Muslim historians, when generals such as Emadud – Din Zangi, Nurud – Din Zangi and Salahud – Din Ayyobi, emphatically on crusading side of these wars against Crusaders.

Keywords: The Crusades, Muslim Historians, Religious View, Jerusalem, Jihad (Holy War)

---

1 Assistant Professor of Islamic Nations' History and Civilization, Al – Zahra University naseri_na@yahoo.com

2 Senior Expert of Islamic History, Al – Zahra University l.ashrafi@yahoo.com

مقدمه

پرداختن به جنگ‌های صلیبی به عنوان یکی از مهم‌ترین رویدادهای تاریخی جهان اسلام و غرب، بدون در نظر گرفتن اوضاع و شرایط حاکم بر جامعه‌ی اسلامی، کاری عبث و بیهوده است. جنگ‌های صلیبی در سال ۴۸۸ هـ با حرکت صلیبی‌ها به سوی سرزمین‌های اسلامی آغاز شد، در حالی که هیچ برنامه و تدبیر جنگی خاصی از همان روزهای آغازین جنگ برای توقف یا کند نمودن این جریان پیشرو از سوی مردان سیاسی- نظامی مسلمانان اتخاذ نشد و این مسئله معلول اوضاع آشفته‌ی جامعه‌ی اسلامی بود که بر نحوه‌ی مقابله با صلیبی‌ها نیز اثر گذاشت.

نگرش مذهبی یا غیر مذهبی عاملی محوری در بازنمایی حوادث جنگ‌های صلیبی توسط مورخ مسلمان است. از سویی استنباط کلی از منابع مورخان مسلمان، نگاه سطحی به حوادث پیش آمده در برخورد با صلیبی‌ها و نپرداختن منطقی به رویدادهاست. برای بررسی اتهام عدم نگرش مذهبی مورخان مسلمان، برخلاف صلیبی‌ها، باید جزئیات مسلم اما پنهان در لابه‌لای عبارات و کلمات بیان شده در سیر حوادث این جنگ‌ها و در همان حال مغفول مانده را موشکافانه مورد بررسی قرار داد، جزئیاتی که گاه در اصطلاح‌ها و واژه‌هایی نهفته است که مورخ با بیان و تکرار این واژه‌ها و اصطلاح‌ها، درصدد بیان بیش خویش است. لذا، در قدم نخست عنوان مذهبی این حادثه‌ی تاریخی (جنگ‌های صلیبی) در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است.

عنوان مذهبی جنگ‌های صلیبی، یک سده بعد از آغاز نخستین جنگ در سال ۵۹۶ هـ / ۱۱۹۹م در زمان پاپ اینوکنتیوس سوم، به معنای «دارای نشان صلیب»، در مغرب زمین با تأکید بر انگیزه‌ها و دلایل اولیه‌ی راه‌اندازی جنگ‌های صلیبی پدیدار شد،^۱ و مورخان مغرب زمین نیز با کاربرد عنوان «جنگ‌های صلیبی»، بر مذهبی بودن این جنگ‌ها بیش از پیش تأکید ورزیدند. اما مورخان مسلمان معاصر جنگ‌های صلیبی و حتی سده‌های بعد، هیچ‌گاه عنوان مغرب زمینان درباره‌ی این جنگ‌ها را به کار نبستند، بلکه این عنوان در دهه‌های اخیر از سوی مورخان مسلمان به کتاب‌های تاریخی راه یافته است. بنابراین، بررسی عنوان جنگ‌های صلیبی، در بررسی حوادث تاریخی این جنگ‌ها مسئله‌ای مهم به شمار می‌آید که از گذشته تاکنون در برداشت نگرش مذهبی نسبت به این جنگ‌ها بیش‌ترین تأثیر را داشته است. لذا،

۱ قاسم عبده قاسم (۱۹۹۰/۱۴۱۰)، ماهیه‌الحراب‌الصلیبیه: الایدیولوجیه، الدوافع، النتائج، کوبت: المجلس الوطنی للثقافه و الفنون و الآداب، ص ۱۲.

ضرورت بررسی نگرش مورخ مسلمان درباره‌ی عنوان یاد شده در این حادثه‌ی تاریخی، نخستین گام برای پی بردن به بینش مورخ مسلمان در خصوص حادثه‌ی تاریخی مذکور است که در ادامه‌ی پژوهش نتایج مهم و جالبی در اختیار نگارنده قرار داد.

برخلاف آنچه متصور است، در آغاز مهاجمان «حُجَّاج» نامیده می‌شدند و مورخان غربی معاصر نخستین جنگ صلیبی نیز، اغلب از واژه‌هایی چون «سفر حج»، «حمله»، «سفر به سرزمین مقدّس»، «حمله‌ی صلیب»، «حمله‌ی عمومی»، «طرح عیسی مسیح» استفاده می‌کردند و همان طور که بیان شد، این عنوان یک سده پس از آغاز جنگ‌های صلیبی در مغرب زمین ظاهر گردید. اما در منابع مورخان مسلمان، اصطلاح کاربردی درباره‌ی این مهاجمان «الفرنج» یا «الافرنج» (فرنگیان / فرنگیان) است، به نحوی که با شدت، ضعف و پایان گرفتن جنگ نیز تغییری در کاربرد این اصطلاح از سوی مورخ مسلمان صورت نگرفت. هر چند برخی از مورخان دوره‌ی اخیر معتقدند این اصطلاح برگرفته از نام فرانسوی‌هاست که بیش‌ترین سهم را در برانگیختن این جنگ‌ها نیز داشتند،^۱ که البته چندان درست به نظر نمی‌رسد، چون از آغاز برخورد بین شرق و غرب، مورخان مسلمان این اصطلاح را درباره‌ی این مهاجمان به کار برده‌اند.

سران سیاسی و مذهبی مغرب زمین با همان پیشینه‌ی ذهنی، با طرح این عنوان مذهبی توانستند موتور محرک این جنگ‌ها را تقویت کنند. اما شرایط آشفته‌ی حاکم بر جامعه‌ی اسلامی موجب برخورد مورخ مسلمان با نگاهی غیرهجومی به این حادثه و مهاجمان شد و در ادامه، به محض احساس خطر، با تکرار و تأکید بر این اصطلاح بیگانه (الفرنج/الافرنج)، اعتراض و رنجش خاطر خود را از حضور صلیبی‌ها در سرزمین‌های اسلامی بروز داد و این آزرده‌گی خاطر با بیان جمله‌های دعایی، چون «لعنهم الله»^۲ و «خذلهم الله»^۳ پس از واژه‌ی

۱ قاسم‌عبده‌قاسم، همان، ص ۱۴؛ قاسم‌عبده‌قاسم (۱۹۸۷)، «اثر الحروب الصلیبیه فی العالم العربی: سکنات، اجتماعا، سیاسیا»، در *موسوعة الحضارة العربیة الاسلامیة*، ج ۳، بیروت: المؤسسة العربیة للدراسات و النشر، ص ۱۳۴؛ حسین مؤنس (۱۹۸۷/۱۴۰۷)، *اطلس تاریخ اسلام*، قاهره: ص ۲۶۸؛ جوزیف نسیم یوسف (۱۹۵۹)، *العدوان الصلیبی علی بلاد الشام: هزیمة لویس التاسع فی الاراضی المقدسه*، ج ۲، قاهره: مؤسسة المطبوعات الحدیث، ص ۶۰.

۲ ابن اثیر لیبی نا، *التاریخ الباهر فی الدولة الاتابکیه*، چاپ عبدالقادر احمد طلیمات، قاهره: دارالکتب الحدیث، ص ۱۳۱؛ ابن اثیر (۱۴۰۸هـ ق)، *الکامل فی التاریخ*، ج ۱۰، تحقیق علی شیری، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ص ۱۹۳، ۳۰۸، ۳۶۵، ج ۱۱، ص ۱۲، ۶۹، ۷۸، ۱۰۰، ۱۱۷، ۳۶۰؛ ابن‌واصل (۱۴۱۶ق- ۱۹۹۵م)، «التاریخ الصالحی»، در *الموسوعة الشامیة فی تاریخ الحروب الصلیبیه*، چاپ سهیل زکار، ج ۱۹، دمشق: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ص ۴۵۰، ۴۵۵، ۵۰۳؛ ابن‌نظیف (۱۴۱۶هـ ق- ۱۹۹۵م)، «تاریخ المنصوری»، در *الموسوعة الشامیة فی تاریخ الحروب الصلیبیه*، چاپ سهیل زکار، ج ۱۷، دمشق: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ص ۲۹۸؛ ابن-فرات (۱۹۳۹م)، ج ۵، چاپ قسطنطین زریق، بیروت، چاپ قسطنطین زریق و نجلا عزالدین، بیروت: ابی‌نا، ص ۴۷؛ احمدبن عبدالوهاب نویری (۱۹۹۰م)، *نهائیه‌الارسی فی فنون الادب*، ج ۲۸، قاهره: ابی‌نا، ص ۹۱-۹۲؛ ابن‌کنیر (۱۴۱۱/۱۹۹۰م)، *البدایه و النهایه*، بیروت: دارالفکر، ج ۱۲، ص ۱۳، ۱۵۶-۱۷۳، ۳۴۴، ۳۴۳، ۱۶۰، ۱۵۶، ۳۴۶، ۳۴۸، ج ۱۴، ص ۲۵۶.

«الفرنج» به خوبی نمایان کرده است و در عین حال بر بار معنای مذهبی مسئله نیز افزوده است. بنابراین، با توجه به اهمیت موضوع، با شمارش این اصطلاح در منابع دوره‌ی پژوهشی و ارائه‌ی آن در جدول‌ها و نمودارهای ذیل، اهمیت و سیر کاربرد آن در منابع اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است.

میزان کاربرد کلمه‌ی «الفرنج» در کتاب‌های تاریخی ۵۴۸۸-۵۶۸۴هـ

ردیف	کتاب	مؤلف	الفرنج
۱	ذیل تاریخ دمشق	ابن قلانسی (۴۷۰-۵۵۵ هـ ق)	۲۹۴
۲	تاریخ العظیمی	ابن العظیمی	۱۰۱
۳	تاریخ دمشق	ابن عساکر (۴۹۹-۵۷۱ هـ)	۲۶
۴	نزهة المشتاق	الإدریسی (۴۹۹-۵۶۰ هـ)	۲۲
۵	الانساب	سمعانی (۵۰۶-۵۶۲ هـ)	۲۳
۶	تاریخ آمد و میافارقین	ابن الازرق (۵۱۰-۵۷۲ هـ)	۴۱
۷	المنتظم	ابن جوزی (۵۱۰-۵۹۷ هـ)	۳۸
۸	صاحب البستان الجامع	العماد الصفہانی	۹۸
۹	الجغرافیه	الزهری (متوفای سده‌ی ۶)	۰
۱۰	الاعتبار	ابن منقذ (۴۸۸-۵۸۴ هـ)	۲۲۵
۱۱	البرق الشامی	عمادالدین اصفهانی (۵۹۷-۶۷۳ هـ)	۱۵
۱۲	الفتح القسی فی الفتح القدسی	عمادالدین اصفهانی (۵۹۷-۶۷۳ هـ)	۳۱۰
۱۳	آثار البلاد و أخبار العباد	زکریا محمد بن قزوینی (۶۰۰-۶۷۲ هـ)	۲۲
۱۴	سفرنامه	ابن جبیر (۵۴۰-۶۱۴ هـ)	۳۰
۱۵	نصوص من تاریخیه و رحلتیه	عبدالطیف البغدادی (۵۵۷ هـ)	۱۲

۱ عماد اصفهانی (۱۹۹۵م)، البستان الجامع لجميع، تواریخ اهل الزمان، در الموسوعة الشامیه فی تاریخ الحروب الصلیبیه، چاپ سهیل زکار، دمشق، دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع، صص ۱۶۸، ۱۸۷؛ ابن اثیر، الباهر، ص ۱۵۴؛ ابن اثیر، همان، ج ۱، ص ۳۷۳؛ ابن‌واصل الحموی، همان، ص ۵۷۱؛ ابن‌نظیف، همان، صص ۳۶۰، ۵۲۴؛ شهاب‌الدین ابو الفلاح عبد الحی بن احمد العکری الحنبلی (۱۴۰۶/۱۹۸۶م)، شذرات الذهب شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، ج ۶، تحقیق الأرنؤوط، دمشق - بیروت: دار ابن‌کثیر، ط الأولى، ص ۳۷۷؛ نوبری، همان، ج ۲۸، صص ۲۷۷، ۳۷۷.

ردیف	کتاب	مؤلف	الفرنج
۱۶	الاشارات...	السائح الهروي (د. ۶۱۱ هـ)	۲۵
۱۷	تاریخ الكامل	ابن الاثیر (۵۵۵-۶۳۰ هـ)	۱۶۴۲
۱۸	تاریخ الباهر...	ابن الاثیر (۵۵۵-۶۳۰ هـ)	۲۷۴
۱۹	سيرة صلاح الدين	ابن شداد (۵۳۹-۶۳۲ هـ)	۱۶۲
۲۰	اعلاق الخطيرة	ابن شداد (۵۳۹-۶۳۲ هـ)	۱۷۵
۲۱	سنا البرق الشامی	بنداری (م ۵۶۲ هـ)	۲۰
۲۲	مرآة الزمان	سبط بن جوزی (۵۸۲-۶۵۴ هـ)	۱۱۰
۲۳	زبدة الحلب من تاريخ الحلب	ابن العديم (۵۵۸-۶۶۰ هـ)	۴۱۷
۲۴	بغية الطلب في تاريخ حلب	ابن العديم (۵۵۸-۶۶۰ هـ)	۱۴۵
۲۵	الحلة السیراء	ابن ابار (۵۹۵-۶۵۸ هـ)	۰
۲۶	الروضتين في أخبار الدولتين	ابوشامه (۵۹۹-۶۶۵ هـ)	۶۸۷
۲۷	الذيل على الروضتين	شهاب الدين بن اسماعيل	۱۱۰
۲۸	التاريخ المظفری	ابن ابی الدم (۵۷۳-۶۴۲ هـ)	۱۰۳
۲۹	بغية الملتمس	للصبي	۰
۳۰	التاريخ المنصوري	ابن نظيف (د ۶۴۴ هـ)	۸۹
۳۱	اتحاف اهل الزمان	ابن نظيف (د ۶۴۴ هـ)	۰
۳۲	بدائع الزهور	ابن اياس	۸۳
۳۳	وفيات الاعيان	ابن خلكان (۶۰۷-۶۸۱ هـ)	۳۶
۳۴	المعجب في تلخيص أخبار مغرب	عبدالواحد مراکشى (د ۶۲۸ هـ)	۶
۳۵	الملك الظاهر	ابن شداد (عز الدين) (۶۸۴ هـ)	۱۵
۳۶	التاريخ الصالحی	ابن واصل الحموی (۶۰۴-۶۹۷ هـ)	۱۴۷
۳۷	المفرج الكروب	ابن واصل (۶۰۴-۶۹۷ هـ)	۸۱۸
۳۸	الجغرافيا	ابن سعید المغربي (ت ۶۸۵ هـ)	۴
۳۹	المختصر في اخبار بشر	ابوالفداء (۶۷۲-۷۳۲ هـ)	۳۲۱
۴۰	تقوم البلدان	ابوالفداء (۶۷۲-۷۳۲ هـ)	۷

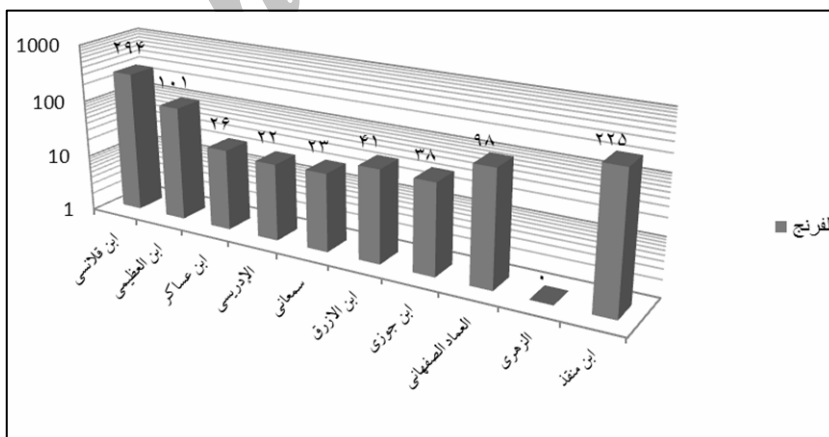
ردیف	کتاب	مؤلف	الفرنج
۴۱	نزهة النظر في سيره الملك الناصر	موسی بن محمد (۶۷۶-۷۵۹ق)	۰
۴۲	معجم البلدان	یاقوت الحموی (...-۶۲۶ه)	۱۳۹
۴۳	معجم الادباء	یاقوت الحموی (...-۶۲۶ه)	۱۱
۴۴	المعجب	عبدالواحد مراکشلی (د.۶۲۸ه)	۰
۴۵	تاریخ جهانگشا	عظاملک جوینی (۶۴۷ه)	۰
۴۶	تحفة النظر	ابن بطوطه (۷۰۳-... ق)	۳
۴۷	رحلة التجانی	التجانی (د.۷۰۸/۷۰۶ه)	۷
۴۸	جامع التواریخ	شیخ فضل الله همدانی (م۷۱۸ه)	۱
۴۹	نهاية العرب	نویری (۶۷۱-۷۳۳ه)	۴۸۶
۵۰	البيان المغرب	ابن عذاری	۰
۵۱	مختار الاخبار	بیرس المنصوری (متوفای ۷۳۵)	۶۲
۵۲	الانیس المطرب	ابن ابی زرع (...-۷۲۶ق)	۸
۵۳	دول الاسلام	ذهبی (۶۷۳-۷۴۸ه)	۲۱۵
۵۴	تاریخ الاسلام	ذهبی (۶۷۳-۷۴۸ه)	۱۳۳
۵۵	البدایة والنهاية	ابن کثیر (۷۰۰-۷۷۴ه)	۴۹۴
۵۶	مسالك الأبصار	ابن الفضل (۷۰۱ه)	۳۱۴
۵۷	تاریخ ابن خلدون	ابن خلدون (۷۳۲-۸۰۸ه)	۱۱۵۸
۵۸	تاریخ الدول والملوك	ابن الفرات (۷۳۵-۸۰۷ه)	۱۰۲
۵۹	الفارسية في مبادئ الدولة الحفصية	ابن قنفذ (۷۴۰-۸۱۰ق)	۰
۶۰	الادله البنيه...	ابن شماع	۰
۶۱	نزهة الانام	ابن دقماق	۵۸
۶۲	السلوك لمعرفة في تاريخ ...	المقریزی (۷۷۶-۸۴۵ه)	۵۲۸
۶۳	اتعاظ الحنفاء	المقریزی (۷۷۶-۸۴۵ه)	۱۴۵
۶۴	المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار	المقریزی (۷۷۶-۸۴۵ه)	۳۷۸
۶۵	المقفي	المقریزی (۷۷۶-۸۴۵ه)	۰

ردیف	کتاب	مؤلف	الفرنج
۶۶	صبح الأعشى	قلقشندی	۱۶۷
۶۷	عقد الجمان فی تاریخ أهل الزمان	بدرالدین العینی (۷۶۲-۸۵۵ هـ)	۶۷۶
۶۸	النجوم الزاهرة ...	ابن تغری بردی (۸۱۲-۸۷۴ هـ)	۲۱۷
۶۹	الکنز الدرر	ابن أبیک الدواداری	۲۱۷
۷۰	الانس الجلیل ...	أبو الیمن	۲۵۰
۷۱	سیرت جلال الدین منکبرنی	شهاب الدین محمد خرنندی	۰
۷۲	شذرات الذهب	الحنبلی	۱۴۶
۷۳	اعلام و التبین ...	[مجهول]	۱۶۹
۷۴	زبدة الكشف الممالک	زین الدین عبدالباسط (۸۴۴ ق)	۱۵

در بررسی داده‌ها به صورت تفکیک شده، یعنی صد سال آغازین جنگ‌های صلیبی در مقایسه با صد سال بعدی و سپس با کتاب‌های تاریخی دو سده‌ی پس از جنگ‌های صلیبی، سیر کاربرد و میزان اهمیت مهاجمان صلیبی از نگاه مورخان مسلمان در کتاب‌های تاریخی تألیفی این دوره به خوبی نمایان است.

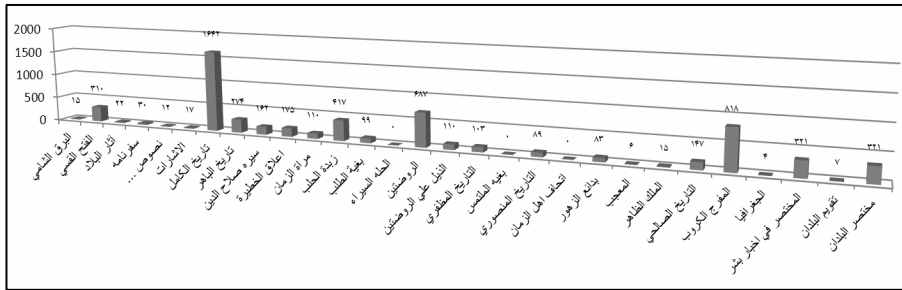
نمودار شماره ۱

کاربرد «الفرنج» در سده‌ی نخست جنگ‌های صلیبی

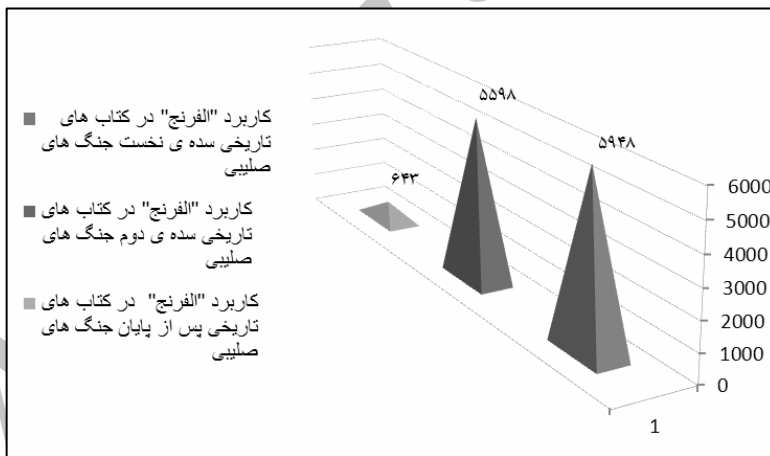

نمودار شماره‌ی ۲
میزان کاربرد اصطلاح «الفرنج» از سال ۵۸۴ هـ تا پایان جنگ‌های صلیبی

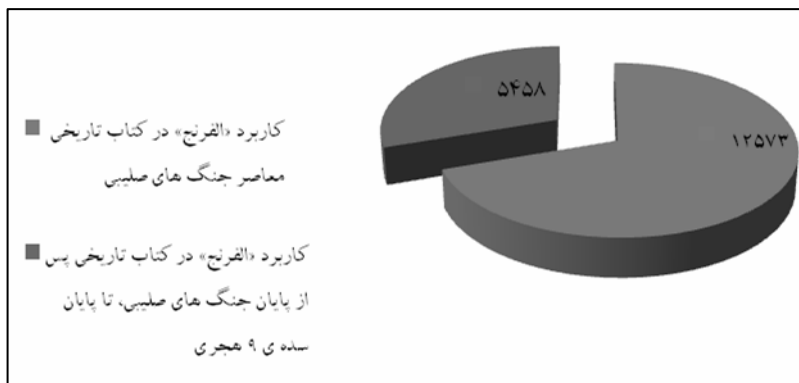

نمودار شماره‌ی ۳
میزان کاربرد اصطلاح «الفرنج» در نیمه سده‌ی نخست سال‌های میانی تا پایان جنگ‌های صلیبی و تا پایان سده‌ی نهم هجری

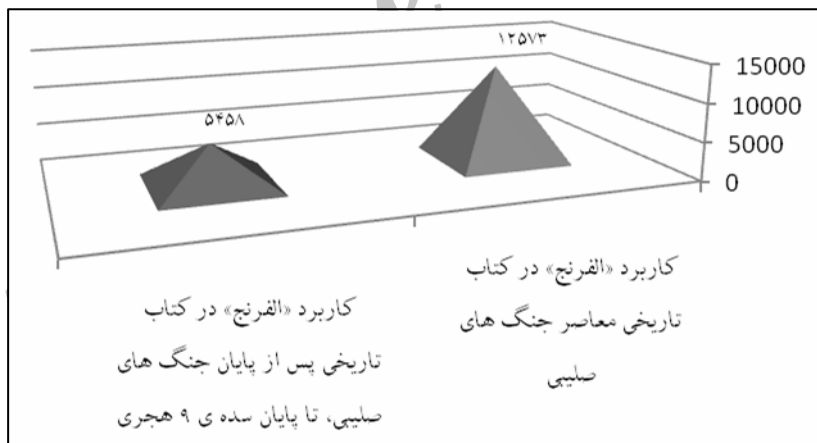
نمودار شماره ۴

کاربرد اصطلاح «الفرنج» در ۲۰۰ سال جنگ‌های صلیبی و پس از آن

نمودار شماره ۵

مقایسه‌ی کاربرد واژه‌ی «الفرنج» در کتاب‌های معاصر جنگ‌های صلیبی و پس از آن

تحلیل داده‌ها

فراوانی سنجی انجام شده درباره‌ی اصطلاح «الفرنج»، نشان می‌دهد که این اصطلاح در ۲۰۰ سال جنگ‌های صلیبی سیر صعودی و ۲۰۰ سال پس از آن، سیر نزولی چشم‌گیری پشت سر نهاده است.

اگر متغیر بسیار مهم زمان را در این بررسی مدنظر قرار دهیم و براساس متغیر زمان به تقسیم بندی این دوره‌ی پژوهشی پردازیم، این نتایج به دست می‌آید: در سده‌ی نخست جنگ‌های صلیبی، ابن‌قلنسی و ابن‌منقذ اصطلاح «الفرنج» را بیش از دیگران به کار بردند و در سده‌ی دوم جنگ‌های صلیبی، که اغلب کتاب‌های تاریخی تألیف شده در این سده تغذیه‌کننده‌ی داده‌های تاریخی منابع سایر مورخان در سده‌های بعدی تا به امروز درباره‌ی جنگ‌های صلیبی است، به ترتیب ابن‌اثیر در *الکامل*، ابن‌واصل در *مفرج‌الکروب*، ابوشامه در *الروضتین*، ابن‌عدیم در *زبده‌الحلب*، ابوالفداء در *مختصر‌البلدان*، و عمادالدین کاتب در *الفتح‌القسسی*، بیش از دیگر مورخان بر استفاده از این اصطلاح اصرار داشته‌اند. بنابراین، حجم بالای نگارش کتاب‌های تاریخی و میزان توجه به صلیبی‌ها، به همراه آگاهی از هدف‌های اصلی برپاکنندگان جنگ (هدف‌های سیاسی، توسعه طلبی ارضی و اقتصادی) در سرزمین‌های اسلامی است؛ اما به رغم عدم بازتاب شکلی آن در کتاب تاریخی، با توجه به این عوامل پنهان، یعنی کاربرد مکرر اصطلاح «الفرنج/الافرنج»، در تغییر نگاه مورخان در پرداخت به حوادث جنگ‌های صلیبی مؤثر بود. هرچند باید گفت، نتیجه‌ی ۷۰٪ در برابر ۳۰٪ بیان‌گر سیر نزولی کاربرد این اصطلاح و کاسته شدن از درجه‌ی توجه به صلیبی‌ها در طی گذشت زمان است، که خود معلول عواملی از جمله نبود فرماندهان قدرتمند و حمله‌های مغولان در سال‌های دهه‌های پایانی جنگ و معطوف شدن نگاه تمام مسلمانان جهان اسلام از شرق تا غرب به حمله‌های مغولان است، به نحوی که حتی صلیبی‌ها نیز نگران حرکت رو به جلو و حمله‌های ویران‌گر مغولان بودند. بنابراین، با توجه به شمار منابع مورد پژوهش، ۳۷ منبع تألیفی همزمان با جنگ‌های صلیبی، ۲۵ منبع تألیفی (پس از پایان جنگ‌های صلیبی) و نیز ۱۰ منبع (سده‌ی آغازین جنگ‌های صلیبی)، نشان‌دهنده‌ی کاربرد بسیار این اصطلاح در منابع معاصر جنگ‌های صلیبی و اهمیت مهاجمان صلیبی در نگاه مورخان مسلمان است.

بیت المقدس و جایگاه مذهبی آن در جنگ‌های صلیبی

همان‌گونه که بیان شد، اعتقاد مورخ به دینی یا غیردینی بودن این جنگ‌ها، عاملی محوری در بینش تاریخی مورخ و بازتاب آن در بازنمایی حوادث تاریخی این جنگ‌هاست. از شاخص‌های مهم در نگرش مذهبی، که بیشتر مورخان مسلمان در جریان حوادث جنگ‌های صلیبی بدان اشاره داشتند، تسلط صلیبی‌ها بر بیت المقدس (اورشلیم)، سایر اماکن مقدس مذهبی و عملکرد مورخان مسلمان نسبت به تصرف این اماکن، و در ادامه‌ی نگرش مورخ مسلمان به جنگ‌های صلیبی، به عنوان جهادی مذهبی علیه صلیبی‌ها و بزرگ‌نمایی این نگرش جهادی به همراه تشویق و تحریک فرماندهان نظامی تأثیرگذار در نبرد علیه صلیبی‌هاست.

تسلط بر بیت المقدس، بهانه‌ای برای آغاز جنگ‌های صلیبی به شمار می‌آید، و مهم‌ترین دلیل مذهبی قلمداد کردن این جنگ‌ها، این مکان مقدس مذهبی بود. تاریخ بیت المقدس در این دوره تا حد زیادی از منازعه‌ی طولانی بین صلیبی‌ها و مسلمانان متأثر بوده است. جایگاه والای بیت المقدس در اسلام و حدیث مشهور نبوی که بیت المقدس را پس از مکه و مدینه سومین شهر مقدس اسلام معرفی کرد، در توجه و اقبال مردم به این شهر مؤثر افتاد^۱ و آثار بسیاری در فضیلت این شهر به نگارش درآمد. اشغال بیت المقدس پس از فتح انطاکیه در سال ۴۹۱ هـ.ق،^۲ زنگ خطر جدی را برای جهان اسلام به صدا درآورد. صلیبی‌ها با تصرف بیت المقدس در ۲۳ رمضان سال ۴۹۲ هـ.ق،^۳ و قتل عام مسلمانان و یهودیان، که البته ناشی از ملاحظات دینی و نظامی بود، بیت المقدس را به صورت شهری مسیحی درآوردند که در آن، نه آیین‌های اسلام و یهودیت مجاز بود و نه غیرمسیحیان در این شهر حق اقامت داشتند. مسجدها به کلیسا تبدیل شدند و یا به عنوان مکان‌های غیردینی مورد استفاده قرار گرفتند. بیت المقدس به عنوان مرکز این مملکت و در مقام یک مکان مقدس مسیحی، رو به رونق نهاد. در کم‌تر از یک دهه پس از آن که صلیبی‌ها این شهر را تسخیر کردند، زندگی برای ساکنان غیرمسیحی به حالت عادی درآمد. ورود به این شهر همچنان برای مسلمانان و یهودیان ممنوع بود، اما آنان به مرور اجازه

۱ احمد بن حنبل (۱۴۰۲ق/۱۹۸۲م)، مسند، ج ۲، استانبول: ص ۲۳۸.

۲ ابن قلانسی (۱۴۰۳هـ)، ذیل تاریخ دمشق، تحقیق سهیل زکار، دمشق: دار احسان، ص ۱۳۷؛ ابن اثیر، همان، ج ۱۰، ص ۲۸۶؛ سبط - ابن جوزی (۱۳۷۱ق/۱۹۵۲م)، مرآة الزمان فی تاریخ الاعیان، ج ۸، حیدرآباد، دکن: لیبی نا، صص ۲۸۰-۲۸۱.

۳ ابن قلانسی، همان، صص ۱۳۶-۱۳۷؛ ابن اثیر (۱۴۰۸هـ)، همان، ج ۱۰، صص ۲۸۳-۲۸۴؛ ابن جوزی (۱۴۱۲هـ/۱۹۹۲م)، المنتظم فی تاریخ الامم والملوک، ج ۱۷، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه، ص ۴۲؛ سبط ابن - جوزی، همان، صص ۲۷۹-۲۸۰.

یافتند برای تجارت و زیارت وارد شهر شوند.^۱

تصرف بیت‌المقدس در سال ۴۹۲ هـ را باید خدشه به یکی از شاخص‌های مهم هویت‌ساز اسلامی مسلمان برشمرد، لذا اشاعه‌ی اخبار آن، اذهان جامعه‌ی اسلامی را تحت تأثیر شدید قرار داد. اهمیت این مسئله به قدری بالاست که در اغلب آثار مورخان این دوره و سده‌های بعدی به این حادثه، هرچند به صورت مختصر، اشاره شده است.^۲ نخستین عکس‌العمل پس از تصرف این شهر، اعزام هیئتی در رمضان سال ۴۹۲ هجری به منظور استمداد از خلیفه‌ی عباسی برای رهایی بیت‌المقدس به بغداد بود.^۳ حضور این گروه در بغداد را می‌توان در راستای این نگاه مذهبی به جنگ‌های صلیبی مورد بررسی قرار داد که بدان اشاره خواهد شد.

اهمیت مذهبی بیت‌المقدس و جایگاه آن در اسلام، از کلام عمادالدین کاتب‌اصفهانی در *الفتح‌القسسی فی الفتح‌القدس* به خوبی پیداست. وی پس از حمد و ثنای باری تعالی و تأکید بر غلبه‌ی حق بر شرک و کفر، سال ۵۸۳ هـ، یعنی فتح بیت‌المقدس توسط صلاح‌الدین، را آغاز دوباره‌ی تاریخ بشر، پس از ۹۱ سال استیلای صلیبی‌ها بر این مکان مقدس، ذکر کرده است. عمادالدین با ارائه‌ی، دورنمایی از تاریخ اسلام، ظهور اسلام و تدوین تاریخ هجری را «هجرت الاولی» دانسته و با نگاهی دقیق بیت‌المقدس و فتح مجدد آن را به دست صلاح‌الدین، هجرت بعدی بیان کرده است.^۴ البته این مطلب تنها بدین‌جا ختم نمی‌شود و عمادالدین بارها و بارها با تأکید بر این سرزمین مقدس در سال ۵۸۳ هـ، پس از فتح دوباره‌ی بیت‌المقدس، با بیانات کاملاً مذهبی و استفاده‌ی بی‌شائبه از عبارات‌ها و واژه‌های دینی - مذهبی، به اهمیت این مکان مقدس مذهبی پرداخته و برای افزایش حس مذهبی خواننده، این فتح را مصادف با شب معراج رسول الله (ص) ذکر کرده است؛^۵ و در کتاب‌های دیگر نیز بدین موضوع اشاره شده است.^۱ این درجه از توجه

۱ ابن‌منقذ (۱۹۳۰م)، الاعتبار، چاپ فیلیپ حتی، اَبی‌جا: الدار المتحدده للنشر، صص ۱۳۴-۱۳۵.

۲ ابن‌قلانسی، همان، صص ۹۹-۱۰۰؛ ابن جوزی، همان، ج ۱۷، ص ۴۷؛ ابن‌اثیر (۱۴۰۸ هـ)، همان، ج ۱۰، صص ۲۸۴-۲۸۵؛ عماد اصفهانی، البستان‌الجامع، ص ۱۲۴؛ مقریزی، *اتعاظ الحنفاء*، ص ۴۴۶؛ ابن‌ابی‌الدم، همان، ص ۲۱۶؛ ذهبی، *دول الاسلام*، ص ۲۵۲؛ ابن‌نظیف، همان، ص ۲۹۸؛ ابن‌واصل، *التاریخ الصالحی*، ص ۴۵۰.

۳ ابن‌اثیر، همان، ص ۲۸۴؛ ابوالفداء (۱۹۹۷م)، *المختصر فی اخبار البشر: تاریخ ابی‌الفداء*، ج ۲، بیروت: دارالمعرفة للطباعة و النشر، ص ۹۹؛ بدرالدین العینی (۱۴۰۷ق/۱۹۹۰م)، *عقدالجمان فی تاریخ‌هل‌الزمان*، چاپ محمد محمدمامین، قاهره: الهيئة المصریة، العامة الكتاب، ص ۱۱؛ نویری، *نهاية‌الاربی فی فنون‌الادب*، ج ۸، قاهره: اَبی‌نا. ص ۳۷۷؛ الحریری (۱۲۶۹)، *الاعلام و التبیین فی خروج الفرنج الملاعن علی ديار المسلمين*، ترجمه‌ی، عبدالله ناصری طاهری، تحقیق سهیل زکار، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص ۷۶.

۴ عمادالدین کاتب اصفهانی، *الفتح‌القسسی فی الفتح‌القدس*، صص ۱-۵.

۵ عمادالدین، همان، ص ۴۶.

به بیت المقدس، در هیچ یک از منابع این دوره ثبت نشده است. در ۶۲۶ هـ، هنگامی که قدس بار دیگر از دست مسلمانان بیرون رفت، به پیشنهاد الملک الناصر، سبطین جوزی مؤلف *مرآة الزمان*، مجلس وعظی بر پا کرد و در این مجلس خطابه‌ای درباره‌ی فضایل قدس و نیز مصیبت از دست رفتن آن ایراد و مردم را چنان اندوهگین کرد که فریاد و فغان از همه بلند شد.^۲

این احساس تعلق دینی به اماکن مذهبی، تنها منحصر به بیت المقدس نبود و هنگامی که صلیبی‌ها خواهان ویرانی مسجد داریا^۳ شدند؛ صلاح‌الدین بدان‌ها پیغام داد، در صورت ویرانی مسجد داریا، تمام کلیساهای موجود در مناطق اسلامی را ویران خواهد کرد و به کسی نیز اجازه‌ی بازسازی مجدد این اماکن را نخواهد داد.^۴ مهم‌تر از همه‌ی این‌ها، فکر حمله به حجاز را باید خدشه به مجموعه‌ی هویت مذهبی اسلام دانست که از سوی برخی از فرماندهان صلیبی پی‌ریزی شد و عکس‌العمل شدید مسلمانان را در پی داشت.^۵ چنان‌که در سال ۵۷۹ هـ، گروهی از صلیبی‌ها به قصد تسخیر مکه و مدینه رهسپار این سرزمین شدند و حمله‌ی نافرجام رنودوشایتون، حاکم منطقه‌ی ماورای اردن، به کاروانیان حاجیان خانه‌ی خدا، با هدف حمله به شهر مدینه، توسط دریانوردان مسلمان به فرماندهی حاجب لؤلؤ با شکست روبه رو شد.^۶

با بررسی دقیق منابع می‌توان گفت، در طول جنگ‌های صلیبی، به محض تسلط صلیبی‌ها بر شهری از شهرهای مسلمانان، مساجد به کلیسا تبدیل می‌شد و بالعکس، زمانی که مسلمانان به شهری دست می‌یافتند، هر آنچه از اماکن مذهبی که پیش از آن در تسلط صلیبی‌ها بود، تغییر کاربری می‌داد و یا وقف علما و زاهدان و صوفیان می‌شد. این رویه در بیت المقدس، چه آن زمان که به تصرف صلیبی‌ها درآمد،^۷ و چه زمانی که صلاح‌الدین آن را فتح کرد،^۸ به خوبی در منابع انعکاس یافته است. اما مسئله‌ی در خور تأمل این است که نحوه‌ی فتح شهر و اقداماتی

۱ ابن شداد، همان، صص ۸۹-۹۰؛ ابن خلکان، *ابی‌نا، وفيات الأعیان و أنباء أبناء الزمان*، ج ۷، تحقیق إحسان عباس، بیروت: دار الثقافة، ص ۱۷۹.

۲ ابن‌واصل، همان، ج ۴، صص ۲۴۵-۲۴۶.

۳ از روستاهای اطراف دمشق در غوطه (یا قوت حموی، معجم البلدان، ج ۲، ص ۴۳۱).

۴ ابن‌انیر (۱۳۷۱ ش)، *الکامل*، ج ۲۸، ص ۲۳۷.

۵ ابن‌واصل (۱۹۵۳ م)، همان، ج ۲، ص ۱۲۱.

۶ ابن‌انیر (۱۴۰۸ هـ)، *الکامل*، ج ۱۱، صص ۵۳۷-۵۳۱؛ ابن‌جبیر (۱۳۷۰)، *سفرنامه*، ترجمه‌ی پرویز اتابکی، مشهد: مؤسسه‌ی چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ص ۹۳.

۷ ابن‌قلانسی، همان، صص ۹۹-۱۰۰؛ ابن‌جوزی، همان، ج ۱۷، ص ۴۷؛ ابن‌انیر، همان، ج ۱۰، صص ۲۸۲-۲۸۳.

۸ عمادالدین کاتب اصفهانی (۱۴۱۶ ق/۱۹۹۵ م)، صص ۱۱۶-۱۳۸؛ ابن‌شداد، همان، صص ۸۲-۸۳.

که صلیبی‌ها در اماکن مذهبی و به ویژه بیت‌المقدس مرتکب شدند، توجه مسلمانان منطقه‌ی شامات رابه سوی صلیبی‌ها معطوف کرد؛ به سوی مهاجمانی که تا آن زمان بی‌هیچ زحمتی حکومت‌های مختلفی را در رها، انطاکیه، طرابلس و این بار در بیت‌المقدس برای خود تشکیل داده بودند.

تصرف بیت‌المقدس و تعلق خاطر مذهبی و تاریخی مسلمانان به این مکان مقدس، موجب اعزاز عده‌ای به جانب بغداد، یعنی مرکز هویت دینی، به دلیل مقام کاریزمایی و مذهبی خلیفه، در اذهان مسلمانان بود. نکته‌ی تأمل‌برانگیز، سکوت نسبتاً آشکار دستگاه خلافت در برابر یکی از بزرگ‌ترین رویدادهای تاریخ جهان و اسلام، یعنی جنگ‌های صلیبی است، که برای نخستین بار نام خلیفه‌ی عباسی به میان می‌آمد، زیرا خلفای ناتوان عباسی چنان سرگرم بازی‌های سیاسی، درگیری‌ها و قدرت‌جویی‌های فردی، منازعات کلامی و کشمکش‌های مذهبی بودند، که اقدامی در برانگیختن مسلمانان و اعزام نیرو برای مقابله‌ی زود هنگام با این حادثه از خود بروز ندادند؛ با وجود این، نام خلیفه و دستوراتش همچنان راه‌گشا بود و این جایگاه، با وجود عمل‌کرد ضعیف دستگاه خلافت، قداست خود را در اذهان عامه‌ی مردم همچنان حفظ کرده بود.^۱

بغداد به عنوان تختگاه خلافت، هنوز به ثبات اندیشه و باور مسلمانان کمک می‌کرد. معترضان، مسجد جامع بغداد را به عنوان محل اجتماع خویش برگزیدند، که در بردارنده‌ی تمامی ابعاد هویت‌ساز مسلمانان، یعنی ابعاد دینی، تاریخی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، بود.^۲ توجه به ترکیب این گروه اعزامی و ویژگی مشترکشان با خلیفه، که همان مقبولیت مذهبی در میان مردم بود، شایان توجه است؛ چنان‌که به حضور قاضی ابوسعید هروی در برخی از منابع اشاره شده است.^۳ شامیان در کنار بغدادیان و سایر افراد مسلمانی که بدین شهر رفت و آمد داشتند، با شکستن منبر مسجد بغداد که نمادی از رسول الله^(ص) بود، به خطر افتادن هویت اسلامی را فریاد زدند و در نهایت نظر خلیفه را برای اعزام نیرو جلب کردند. نکته‌ی حائز اهمیت این که خلیفه نیز برای تسکین خاطر مردم از افراد دارای وجهه‌ی مذهبی برای ابلاغ

۱ نویری، همان، ج ۲، ص ۲۷۲؛ ابن‌خلدون (۱۳۶۳-۱۲۷۱)، تاریخ ابن‌خلدون، ج ۴، ترجمه‌ی عبدالمحمد آیتی، تهران: مؤسسه‌ی مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ص ۲۳۴.

۲ ابن‌انیر (۱۴۰۸ هـ)، الکامل، ج ۱۰، ص ۲۸۴؛ ابوالفداء، همان، ج ۲، ص ۹۹.

۳ ابن جوزی، المنتظم، ج ۱۷، ص ۴۷؛ ابن‌انیر، همان، ج ۱۰، ص ۲۸۴.

پیمایش استفاده کرد.^۱ نتیجه‌ی این اجتماع، تولد دوباره‌ی احساس دینی و اتحاد فرماندهان بود.^۲ البته حریری که نظری متفاوت به این حادثه‌ی تاریخی دارد، چنین گفته است: «نه عراقیان، نه مصریان، شامیان را یاری ندادند و آنان ناگزیر به مصالحه با فرنگیان شدند».^۳ اما از این زمان مسلمانان تا حدودی هدفمند تمام تلاش خود را برای آزادسازی بیت‌المقدس به کار بستند و سرانجام صلاح‌الدین ایوبی، پس از پیروزی قاطع بر صلیبی‌ها در حطین در سال ۵۸۳ق،^۴ به طرف بیت‌المقدس پیش رفت و این شهر را به محاصره‌ی خود درآورد. پس از مذاکرات فراوان در رمضان ۵۸۳ق، پیمانی میان او و صلیبی‌ها منعقد شد و بیت‌المقدس به تصرف دوباره‌ی مسلمانان در آمد^۵ و شهر در اندک زمانی چهره‌ی کاملاً اسلامی به خود گرفت و اماکن مقدس مسلمانان حیثیت پیشین خود را باز یافت. این حادثه‌ی مهم تاریخی را تمامی مورخان معاصر جنگ‌های صلیبی و پس از آن، در تواریخ خویش ثبت کرده‌اند.

جهاد مذهبی

فراخوانی مسلمانان به جهاد، دلیلی دیگر بر نگرش مذهبی مسلمانان به این جنگ‌هاست. نخستین فردی که تفکر جهاد علیه صلیبی‌ها را در شام تقویت کرد، فقیه‌شافعی، علی‌بن‌طاهر سلمی (۴۳۱-۵۰۰هـ) بود. وی در مسجد جامع دمشق به تدریس مشغول بود و از همان زمان که صلیبی‌ها انطاکیه را در محاصره قرار دادند، آغازگر حرکت فکری تزریق روحیه‌ی جهادی برای اتحاد مسلمانان بود و مجموعه‌ی کوچکی به نام کتاب الجهاد نیز در این مورد تألیف کرد. وی براساس احادیث نبوی، مسئولیت جهاد را متوجه تمامی اقشار جامعه‌ی اسلامی و فرض بر همگان می‌دانست.^۶ هرچند سخنان و تلاش‌های وی در هیچ یک از کتاب‌های

۱ ابن‌اثیر (۱۳۷۱ش)، کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران، ج ۲۳، ترجمه‌ی ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی، ص ۲۶۰؛ نویری، همان، ج ۸، ص ۳۷۷. این افراد عبارت‌اند از: قاضی ابومحمد دامغانی، ابوبکر شاشی و ابوالقاسم زنجانی و ابولوفاء بن عقیل، ابوسعده حلوانی و ابوالحسین سماک.

۲ ابن‌قلانسی، همان، صص ۱۳۶-۱۳۷؛ ابن‌عظیمی، همان، ص ۴۸؛ ابن‌اثیر (۱۴۰۸هـ)، همان، ج ۱۰، صص ۲۸۳-۲۸۴؛ ابن‌جوزی، همان، ج ۱۷، ص ۴۲.

۳ الحریری، همان، ص ۷۶.

۴ عمادالدین کاتب (۱۴۱۶هـ/۱۹۹۵م)، «البرق الشامی»، در الموسوعة الشامیه فی تاریخ الحروب الصلیبیه، چاپ سهیل زکار، دمشق: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، صص ۱۱۶-۱۲۸؛ ابن‌شداد (۱۹۶۴م)، النوادر السلطانیة و المحاسن الیوسفیه، او، سیرة صلاح‌الدین، چاپ جمال‌الدین شیال، مصر: صص ۸۱-۸۲.

۵ عمادالدین کاتب، الفتح القسی، صص ۸۶-۸۹.

۶ هادیده‌جانی (۱۹۹۳م)، دورة التخطیط فی دولة صلاح‌الدین و فتوحاته (۵۲۶-۵۹۶ق)، بیروت: مؤسسات الدراسات الفلستینیة، صص ۲۱۱-۲۱۳.

تاریخی این دوران در خصوص جنگ‌های صلیبی مطرح نشد، با این اوصاف، در دوره فرماندهانی چون عمادالدین، نورالدین و صلاح‌الدین، بر مذهبی بودن این جنگ‌ها تأکید بیش‌تری صورت گرفت و آثار قابل توجهی نیز در جامعه اسلامی داشت. مهم‌ترین دلیل این سخن، شخصیت این فرماندهان، سخنان، اقداماتشان و تأثیرات آن در جامعه اسلامی است. اینان با تأکید بر مذهبی بودن جنگ، به تحریض بیش از پیش مردم به جنگ و دفاع از مرزهای اسلامی اقدام کردند.^۱

اوج این نگاه جهادی به جنگ در منابع تاریخی مسلمانان، در دوره صلاح‌الدین ظاهر شد؛ هرچند وحدت سیاسی حاکم بر جامعه اسلامی پس از انقراض دولت شیعی فاطمی به دست صلاح‌الدین و بازگشت مصر به خلاف عباسی در نتیجه وحدت دینی^۲ دوباره در جامعه اسلامی و بازتاب آن در منابع مورخان اسلامی در این نگرش بی‌تأثیر نبود. با این اوصاف، صلاح‌الدین در نامه‌های ارسالی و درخواست‌های خود از سایر امرا، اصرار ویژه‌ای در کاربرد کلمه‌ی جهاد، دارد و در بسیاری از پیکارها با تأکید بر این موضوع، سعی در تشجیع، تحریک و ترغیب نیروهای مسلمان داشت. به همین علت، مورخان وی را مدافع و یاور دین می‌خوانند.^۳ صلاح‌الدین، صلیبی‌ها را دشمن خداوند می‌دانست که با تصرف شهرهای اسلامی،^۴ هدفی جز لگدکوب نمودن اسلام ندارند.^۵ صلاح‌الدین، با این بنای فکری، با تمام قوا، خود در میان گروه‌های سپاهی راه می‌رفت و به تشویق آنان می‌پرداخت و با یادآوری وعده‌ی الهی، مبنی بر پاداش و ثواب فراوان برای جهادگران، آنان را تغذیه‌ی معنوی می‌کرد.^۶ براساس چنین تفکری بود که در واقعه‌ی حطین، با وجود نگرانی، صلاح‌الدین، با فریاد «شیطان دروغ می‌گوید» و تدارک یورش‌های ممتد به سمت دشمن، با اصرار بر این هدف، پیروزی را به جبهه‌ی مسلمانان بازگرداند و در نهایت، به محض رؤیت پیروزی، از اسب فرود آمد و سجده‌ی شکر

۱ ابن اثیر، *التاریخ الباهر فی الدولة الاتابکیه*، صص ۱۵۶، ۲۶۹؛ ابن اثیر (۱۳۷۱ش)، *کامل*، ج ۲۸، ص ۷۸؛ ابوشامه (۱۹۵۶م)، *الروضتین*، ج ۱، تحقیق محمد حلمی محمد محمد، قاهره: لجنة التألیف و الترجمة و النشر، صص ۴۴-۴۵.

۲ ابوشامه، همان، ج ۱، صص ۹۷-۱۰۳؛ ۱۱۴-۱۱۵؛ ۱۲۸-۱۳۱؛ ۳۷۳-۴۰۳-۴۰۴.

۳ ابن‌واصل، همان، ج ۱، ص ۲۸۱، ج ۲، صص ۱۳۹ و ۳۲۷.

۴ همان، ج ۲، ص ۳۸۸؛ ابن‌ایبک الدوادری (۱۳۹۱/۱۹۷۲)، *کنز الدرر و جامع‌الغرر*، جزء هفتم الدرر المطلوب فی اخبار ملوک بنی ایوب، چاپ سعید عبدالفتاح عاشور، قاهره: ج ۸، چاپ اولریش هارمان، قاهره، المعهد الألماني للأثار، ص ۱۰۰.

۵ ابن‌شداد، *النوادر السلطانیه*، ص ۲۲۱؛ ابن فضل‌الله‌العمری، «مسالك الابصار فی ممالک الامصار (دوله الممالیک الاولی)»، در *الموسوعة الشامیه فی تاریخ الحروب الصلیبیه*، چاپ سهیل زکار، ج ۲۰، دمشق: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ص ۵۶.

۶ ابن‌واصل، همان، ج ۲، ص ۳۵۴.

به‌جا آورد؛^۱ و یا در محاصره‌ی عکا، با فریاد «یا للاسلام یا لدین محمد علیه السلام»،^۲ روحیه‌ی جهادطلبی را به سپاهیان تزریق و القاء کرد؛ به طوری که در فتح بیت المقدس، بنا به گفته‌ی ابن اثیر، «هر یک از لشکر دو طرف جنگ، جان‌فشانی دینی را بر خود واجب می‌دانستند».^۳

تلقی جهاد و مذهبی قلمداد کردن جنگ‌های صلیبی، پس از مرگ صلاح‌الدین، نه به شدت دوره‌ی وی، همچنان ادامه داشت: چنان‌که ملک اشرف در سخنانی به اطرافیانش که مانع رفتن وی به مصر بودند، گفت:

«من به نیت جهاد بیرون آمده‌ام و ناگزیر این عزم باید به انجام برسد».^۴

در جنگ هشتم صلیبی، مستنصر، خلیفه‌ی مسلمانان، با بیان آیه‌ی جهاد،^۵ توانست حمایت علما، بزرگان مغرب و اندلس از مهاجران، شیوخ موحدین، و نیروی بی‌شماری از مردم را برای مقابله با لویی نهم،^۶ که مصمم به جنگ و تصرف تونس بود، گرد آورد.^۷ لذا، اعلام جهاد در هر برهه‌ای از زمان، بهترین و مؤثرترین عامل برای تحریک و تشجیع مردم به نبرد با صلیبی‌ها بود.

موضوع دیگر در پیوند با مبحث آغازین پژوهش، کاربرد اصطلاحات مذهبی در بررسی داده‌های تاریخی درباره‌ی نگرش مذهبی و تلقی جهادی نسبت به جنگ‌های صلیبی، در منابع این دوره است؛ اصطلاحاتی همچون جهاد، غزوه، غزاة، کفار، کفر، شرک، شهید و شهادت در سده‌های ۶، ۷، ۸ و ۹ق، وجود دارد که این اصطلاحات بیش از داده‌های تاریخی موجود در منابع اسلامی شاخص نگرش مذهبی مورخان مسلمان به جنگ‌های صلیبی است. البته ناگفته نماند، شاید آمار ارائه شده در تناقض با اشارات تاریخی مورخان باشد؛ اما در عین حال، گاه استفاده از این اصطلاحات، نشان‌دهنده‌ی افکار و نیات مورخ و یکی از معانی پنهان در جریان حوادث تاریخی است، که توجه به این موضوع، ناگفته‌های بسیاری در خود دارد. شایان ذکر است که عمادالدین کاتب‌اصفهانی، بیش از هر مؤلف دیگری، از این نمادها استفاده کرده و بر کاربرد مکرر آن‌ها اصرار داشته است. استفاده از این نمادهای دینی، به صورتی افزون در متن

۱ ابن اثیر (۱۳۷۱ش)، همان، ج ۲۹، صص ۸۶-۸۷.

۲ ابن ابی‌الدوادی، همان، ج ۷، ص ۱۰۶.

۳ ابن اثیر، همان، ج ۲۹، ص ۱۱۶.

۴ ابن‌واصل، همان، ج ۴، ص ۹۴.

۵ توبه/ ۴۱.

۶ ابن قنفذ (۱۹۶۸)، *الفارسیة فی مبادئ الدولة الحفصیة*، چاپ محمد شاذلی نیفر و عبدالمجید ترکی، تونس: ابی‌نا، صص ۱۱۹، ۱۲۷.

۷ همانجا.

کتاب *الفتح القسی و الفتح القسی*، و مواردی در کتاب *البرق الشامی*، مشهود است، علاوه بر موارد اشاره شده در جدول، عمادالدین گاه نمادها را در تقابل با یکدیگر ارائه کرده است؛ توحید در مقابل تثلیث،^۱ شرک در مقابل ایمان،^۲ و شیاطین فرنگ،^۳ که بی‌تردید از ذهنیت مذهبی مورخ سرچشمه گرفته است. البته، لازم به یادآوری است که کلماتی چون غزاه و غزوه، کفر، کفار و کافرین، شرک و مشرک، شهید و شهادت، یکی گرفته شده است.

واژه‌های مذهبی در منابع مورخان مسلمان

ردیف	مؤلف	کتاب	جهاد	غزوه	کفار	شرک	شهید
۱	ابن قلانسی (۴۷۰-۵۵۵ هـ)	ذیل تاریخ دمشق	۳۵	۹	۲۲	۴	۱
۲	ابن العظیمی	تاریخ عظیمی	-	۲	۲	-	-
۳	ابن عساکر (۴۹۹-۵۷۱ هـ)	تاریخ دمشق	۴	۲	۳	-	-
۴	الإدریسی (۴۹۹-۵۶۰ هـ)	نزهة المشتاق	-	-	-	-	-
۵	سمعانی (۵۰۶-۵۶۲ هـ)	الانساب	-	-	-	-	-
۶	ابن الأزرق (۵۱۰-۵۷۲ هـ)	تاریخ آمد و میافارقین	۶۰	۵	۱	-	-
۷	ابن جوزی (۵۱۰-۵۹۷ هـ)	المنتظم	۳۶	۱	۳	-	-
۸	العماد الصفهانی	صاحب البستان الجامع	۹۸	-	۱	-	-
۹	الزهری (متوفای سده‌ی ۶ هـ)	الجغرافیه	-	-	-	-	-
۱۰	ابن منقذ (۴۸۸-۵۸۴ هـ)	الاعتبار	-	۱	۱	-	-
۱۱	عمادالدین اصفهانی (۵۹۷-۶۷۳ هـ)	البرق الشامی	۳	۱۰	۱۶	۹	-
۱۲	عمادالدین اصفهانی (۵۹۷-۶۷۳ هـ)	الفتح القسی ...	۵۸	۲۵	۲۵۴	۸۱	۲۱
۱۳	قزوینی (۶۰۰-۶۷۲ هـ)	آثار البلاد و أخبار العباد	-	-	-	-	-
۱۴	ابن جبیر (۵۴۰-۶۱۴ هـ)	سفرنامه	۳۰	-	۵	-	-
۱۵	عبداللطیف البغدادی (۵۵۷ هـ)	نصوص من تاریخیه و رحلته	-	-	-	-	-

۱ عمادالدین (۱۴۱۶ق/۱۹۹۵م)، «البرق الشامی» در الموسوعة الشامیه فی تاریخ الحروب الصلیبیه، چاپ سهیل زکار، دمشق: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ص ۲۰؛ عمادالدین کاتب، *الفتح القسی*، صص ۵۳، ۱۶۶، ۲۱۳، ۲۲۹، ۲۵۶، ۲۹۴، ۲۹۹ ...
 ۲ عمادالدین، همان، صص ۵۳، ۱۴۶، ۲۳۷، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۷۱، ۲۷۸، ۲۹۴، ۳۴۹، ۳۵۲، ۳۶۸ و ...
 ۳ همان، صص ۲۱۱، ۲۶۹، ۲۸۱.

ردیف	مؤلف	کتاب	جهاد	غزوه	کفار	شرك	شهيد
١٦	السائح الهروي (د.١١٠٦هـ)	الاشارات الى معرفة الزيارات	-	-	-	-	-
١٧	ابن شداد (٥٣٩-٦٣٢هـ)	سيرة صلاح الدين	٢٠	١٨	٤	-	-
١٨	ابن شداد (٥٣٩-٦٣٢هـ)	اعلاق الخطيرة	٣	١	٤	٣	-
١٩	ابن الاثير (٥٥٥-٦٣٠هـ)	تاريخ الباهر ...	١٣	١٦	٨	٤	١
٢٠	ابن الاثير (٥٥٥-٦٣٠هـ)	تاريخ الكامل	١٩	٤٠	١٣	-	٧
٢١	بنديارى (٥٦٢-... ق)	سنالبرق الشامي	٢٦	٢٧	٣٩	١٣	٢
٢٢	سيط بن جوزي (٥٨٢-٦٥٤هـ)	مرآة الزمان	١٦	٤	١٧	-	-
٢٣	ابن العديم (٥٥٨-٦٦٠هـ)	زبدة الحلب ...	١٠	١٧	٦	-	٣
٢٤	ابن العديم (٥٥٨-٦٦٠هـ)	بغية الطلب ...					
٢٥	ابن ابار (٥٩٥-٦٥٨ق)	الحلة السيرة	-	-	-	-	-
٢٦	ابوشامه (٥٩٩-٦٦٥هـ)	الروضتين في اخبار ...	١٣٢	١١٠	٣١١	٦٥	-
٢٧	ابوشامه (٥٩٩-٦٦٥هـ)	الذيل على الروضتين	٢	١١	٢	-	٣
٢٨	للضبي (٥٩٩ق)	بغية المائمس ...	-	-	-	-	-
٢٩	ابن ابي الدم (٥٧٣-٦٤٢هـ)	التاريخ المظفرى	٢	٣	٢	-	-
٣٠	ابن نظيف (د.٦٤٤هـ)	التاريخ المنصورى	١	-	-	-	-
٣١	ابن نظيف (د.٦٤٤هـ)	اتحاف اهل الزمان	-	-	-	-	-
٣٢	ابن اياس	بدائع الزهور	٣	-	١	٢	-
٣٣	ابن خلكان (٦٠٨-٦٨١هـ)	وفيات الأعيان	١٧	٤	٢٢	٢	-
٣٤	عبدالواحد المراكشى (د.٦٢٨هـ)	المعجب			١		
٣٥	ابن شداد (عز الدين) (٦٨٤ق)	تاريخ الملك الظاهر	-	-	-	-	-
٣٦	ابن واصل الحموي (٦٠٤-٦٩٧هـ)	التاريخ الصالحى	٤	٢	١	-	-
٣٧	ابن واصل (٦٠٤-٦٩٧هـ)	المفرح الكروب ...	٣٣	٢٣	٤٣	٧	٧
٣٨	ابن سعيد المغربي (ت.٦٨٥)	الجغرافيا		١			
٣٩	ابو الفداء (٦٧٢-٧٣٢هـ)	المختصر في اخبار بشر	٥	١٠	-	-	١
٤٠	ابو الفداء (٦٧٢-٧٣٢هـ)	تقويم البلدان	-	-	-	-	-

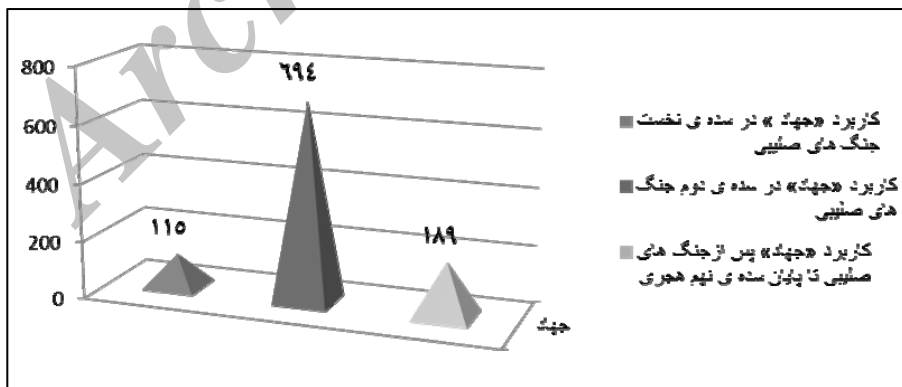
ردیف	مؤلف	کتاب	جهاد	غزوه	کفار	شرک	شهید
۴۱	موسی بن محمد بن یحیی یوسفی (۶۷۶-۷۵۹ق)	نزهة النظر فی سیره الملک الناصر	-	-	-	-	-
۴۲	یاقوت الحموی (م ۶۲۶ه)	معجم البلدان	۲	۳	۱	-	-
۴۳	یاقوت الحموی (م ۶۲۶ه)	معجم الأدباء	-	-	-	-	-
۴۴	عظاملک جوینی (ه ۶۵۸ه)	تاریخ جهان گشا	-	-	-	-	-
۴۵	ابن بطوطه (۷۰۳-...ه)	تحفة النظر	-	-	-	-	-
۴۶	التنجانی (د ۷۰۸/۷۰۶ه)	رحلة التجانی	۱	۲	-	۱	-
۴۷	شیخ فضل الله همدانی (م ۷۱۸ه)	جامع التواریخ	-	-	-	-	-
۴۸	نویری (۶۷۱-۷۳۲ه)	نهاية الارب	۸	۱۴	۲	-	-
۴۹	ابن عذارى (ق ۶۹۵ه)	البيان المغرب ...	۳	۱۱	۱	۲	-
۵۰	بیرس المنصوری (متوفای ۷۳۵ه)	مختار الاخبار	-	۶	-	-	-
۵۱	ابن ابی زرع (... - ۷۲۶ه ق)	الانیس المطرب...	۴۶	۵۸	۱۹	۴	۵
۵۲	ذهبی (۶۷۳-۷۴۸ه)	دول الاسلام	۳	۲۵	-	-	-
۵۳	ذهبی (۶۷۳-۷۴۸ه)	تاریخ الاسلام	۵	۱	۱	-	-
۵۴	ابن کنیر (۷۰۰-۷۷۴ه)	البدایة والنهاية	۲۳	۵	۱۸	۸	-
۵۵	ابن الفضل (۷۰۱ه)	مسالك الأبصار	۱	۱۰	۱	-	-
۵۶	ابن خلدون (۷۳۲-۸۰۸ه)	تاریخ ابن خلدون	۱۸	۴	۲۲	۳	-
۵۷	ابن الفرات (۷۳۵-۸۰۷ه)	تاریخ الدول والملوک	۲	-	-	-	-
۵۸	ابن قنفذ (۷۴۰-۸۱۰ه)	الفارسیه	-	-	-	-	-
۵۹	ابن شماع	الادلة البنية النورانية	۱	-	-	-	-
۶۰	ابن دقماق	نزهة الانام	-	-	-	-	-
۶۱	المقریزی (۷۷۶-۸۴۵ه)	السلوک لمعرفة	-	-	-	-	-
۶۲	قلقشندی	اتعاظ الحنفاء	۳	۶	-	-	-
۶۳	المقریزی (۷۷۶-۸۴۵ه)	الخطط	۶	۲۰	-	-	۱
۶۴	المقریزی (۷۷۶-۸۴۵ه)	المقفی	-	-	-	-	-

ردیف	مؤلف	کتاب	جهاد	غزوه	کفار	شرک	شهید
۶۵	قلقشندی	صبح الأعشى	۱۶	۷	۲۹	۸	۱
۶۶	بدرالدین العینی (۷۶۲-۸۵۵ هـ)	عقد الجمان	۲۴	۴۲	۲۲	۱	۴
۶۷	ابن تغری بردی (۸۱۲-۸۷۴ هـ)	النجوم الزاهرة	۱۳	۱۳	-	-	-
۶۸	أبيک الدوادری	کنز الدر وجامع الغرر	۲	۵	۳	۶	-
۶۹	أبوایمن	الانس الجلیل ...	۱۱	۵	۲۸	۴	-
۷۰	شهاب الدین محمد خرنزدی	سیرت جلال الدین ...	-	-	-	-	-
۷۱	الحنبلی	شذرات الذهب	۳	۲	-	-	-
۷۲	مجهول	اعلام التبین ...	۳	۸	۲	۲	-
۷۳	زین الدین عبدالباسط (۸۴۴ هـ)	زبدة الکشف الممالک	-	۲	۴	-	-

در جدول بالا به میزان کاربرد اصطلاحات مذهبی در متون مورخان مسلمان تا پایان سده‌ی نهم هجری اشاره شده است و در سطور بعدی به تفکیک، اصطلاحات فوق‌الذکر در سده‌های درگیری جنگ بین هر دو گروه در نمودارهایی ارائه شده است تا تغییرات حاصل در این ۴ سده به طور محسوس ملموس باشد.

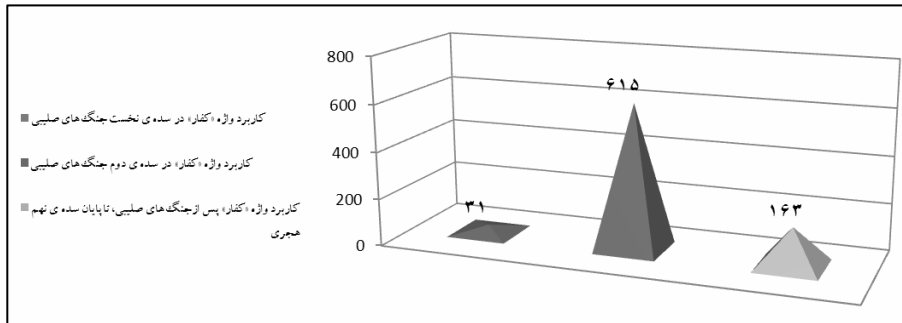
نمودار شماره‌ی ۶

مقایسه‌ی کاربرد اصطلاح «جهاد» در کتاب‌های تاریخی دو سده‌ی جنگ‌های صلیبی و پس از آن تا پایان سده‌ی نهم هجری

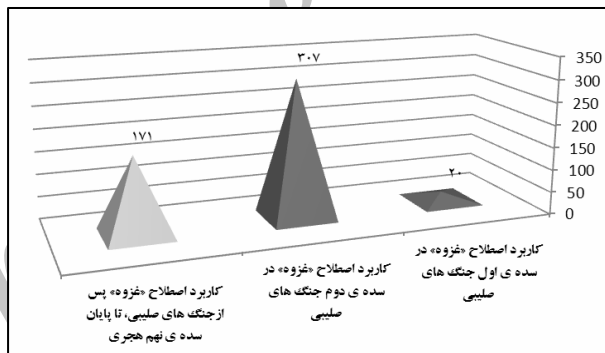
نمودار شماره ۷

مقایسه‌ی کاربرد اصطلاح «کفار» در کتاب‌های تاریخی دو سده‌ی جنگ‌های صلیبی تا پایان سده‌ی نهم

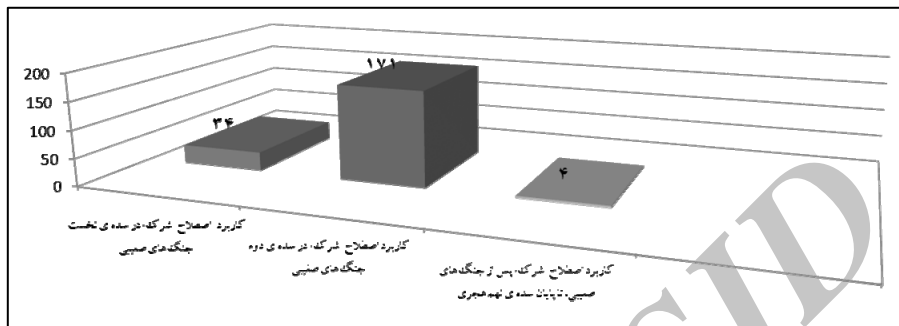

نمودار شماره ۸

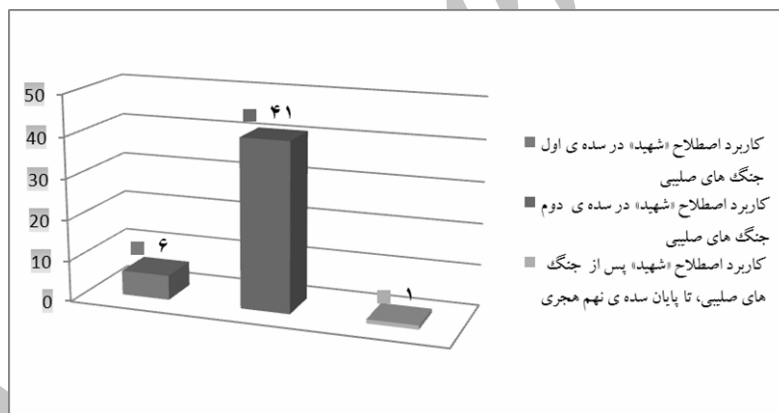
کاربرد اصطلاح «غزوه» به تفکیک سده‌های تاریخی

نمودار شماره ۹ کاربرد اصطلاح «شرک» به تفکیک سده‌های تاریخی

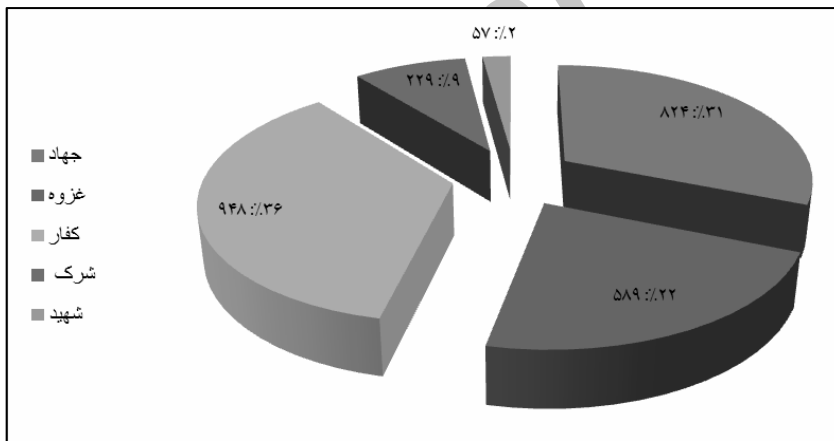
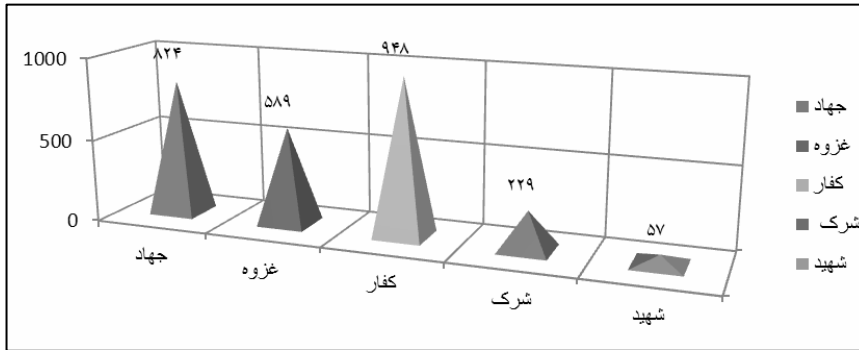

نمودار شماره ۱۰ کاربرد اصطلاح «شهید» به تفکیک سده‌های تاریخی

نمودار شماره ۱۱
کاربرد اصطلاحات مذهبی در کتاب‌های تاریخی از آغاز جنگ‌های صلیبی تا پایان سده‌ی
نهم هجری

تحلیل داده‌ها

با تأمل در این آمار به خوبی این مسئله پیداست که بیش‌ترین میزان کاربرد این اصطلاحات در منابع تاریخی به ترتیب مربوط به کفار، جهاد، غزوه، شرک و شهید اختصاص دارد و از زمان حضور عمادالدین به عنوان فرمانده مسلمانان در جنگ‌های صلیبی، تا پایان دوره‌ی صلاح‌الدین،

مورخان مسلمان این اصطلاحات مذهبی را بسیار به کار برده‌اند و همچون اصطلاح «الفرنج»، مورخانی چون عمادالدین کاتب اصفهانی، ابوشامه، ابن شداد، ابن اثیر، ابن واصل و ابن قلانسی بیش از دیگران بر کاربرد این اصطلاحات اصرار داشته‌اند، البته ناگفته نماند شاید ذهن هر جستجوگری به دنبال افزایش سیر صعودی این اصطلاحات با گذشت زمان است. اما نه تنها چنین نیست، بلکه پس از پایان جنگ‌های صلیبی، مورخان مسلمان تنها با بیان مطالب پیشین مورخان معاصر جنگ‌های صلیبی، بدون بیان آثار این جنگ‌ها، به دنبال یافتن ردپای علل و عوامل وقایع روزگار خود در دوران گذشته نبوده و با بیان روایت‌های قبلی و خلاصه‌گویی، فقط به پرکردن سطور تاریخ خویش بسنده کرده‌اند و همان نگاه سنتی حاکم به تاریخ، از سوی مورخان پیگیری شده است.

هر چند از میان واقعیات تاریخی گریزی نیست، اما آمار ارائه شده به همراه آمار اصطلاح «الفرنج/الافرنج»، خلاف این عقیده را به اثبات می‌رساند که مسلمانان نگرش مذهبی به جنگ‌های صلیبی نداشته‌اند؛ چون مورخان مسلمان با کاربرد اصطلاحاتی این چنینی با بار معنای مذهبی، به گونه‌ای دیگر و در قالب اصطلاحات و کاربرد مکرر آن‌ها، به بیان نگرش خود راجع به این جنگ و مهاجمان بروز داده‌اند. شاید برای این اظهارنظر در دهه‌های آغازین جنگ نتوان مصداقی یافت، لذا تأکید می‌شود، پس از ظهور عمادالدین، تا پایان عصر صلاح‌الدین، نگاه مذهبی شدید به جنگ‌های صلیبی شکل گرفت و آمار ارائه شده مدعای این مطلب است. البته، پس از مرگ صلاح‌الدین، این نگاه با شدت و ضعف کم‌تری از سوی مورخان مسلمان پیگیری شد و پس از پایان جنگ‌های صلیبی نیز به یکباره و تحت تأثیر حملات مغول فروکش کرد.

نتیجه‌گیری

جنگ‌های صلیبی بنا به گفته‌ی سران آغازگر جنگ، نبردی مذهبی برای آزادسازی اماکن مقدس در سرزمین‌های اسلامی و سپردن آن به صاحبان واقعی‌اش بود و این موضوع یک سده بعد در عنوان رسمی جنگ‌های صلیبی نمایان شد. از سویی، این موضوع تبدیل به اتهامی نسبت به مورخان مسلمان گردید که با گذشت زمان جهت‌گیری خاصی، حتی نسبت به عنوان این جنگ‌ها، از خود بروز ندادند. هر چند این مسئله از ابعاد مختلف شایسته‌ی بررسی است، اما یکی از نکات مهم و شایان توجه، بررسی میزان کاربرد اصطلاح «الفرنج/الافرنج» در منابع

فوق‌الذکر است؛ چنان‌که مورخ مسلمان با به کارگیری و استفاده‌ی مکرر از این اصطلاح پنهان، در مقایسه با پیش و پس از جنگ‌های صلیبی، درصدد نشان دادن توجه خود به این مهاجمان است. ناگفته نماند، اهمیت کاربرد این اصطلاح با چینش در کنار سایر عوامل، به ویژه واقعیات تاریخی‌ای چون تصرف بیت‌المقدس در سال ۴۹۲هـ و سایر اماکن مقدس، که تحولی آشکار در نگرش مذهبی مورخان مسلمان بود، بیش از پیش آشکار شد. بنابراین، تاریخ آغاز جنگ‌های صلیبی از نگاه مورخان مسلمان را باید اشغال بیت‌المقدس از سوی صلیبی‌ها دانست که خود تأثیر مستقیمی بر نگرش مذهبی مورخان مسلمان راجع به جنگ‌های صلیبی داشت. هرچند نبودن اتفاق و اتحاد در جامعه‌ی اسلامی این مهم را تا مدت‌ها فراهم نکرد، اما تغییر نگاه منابع تاریخی این دوره را به همراه داشت، علاوه بر این، اشاره به جایگاه خلیفه‌ی عباسی به عنوان نماد و مظهر مذهبی جامعه‌ی اسلامی، پس از تصرف بیت‌المقدس به منظور استمداد یاری، متأثر از این نگرش مذهبی است.

بررسی نگرش مذهبی مورخان مسلمان تنها بیان حوادث تاریخی‌ای که به صورت آشکار در لابه‌لای اخبار حوادث این جنگ‌ها توسط مورخ مسلمان بیان شده است کافی نیست؛ برای آگاهی از تغییر نگاه متون این دوره باید با دقت، تمامی سطور و کلمات به کار گرفته شده از سوی مورخان مسلمان را مورد توجه و بررسی موشکافانه قرار داد؛ کلمات و اصطلاحات به کار گرفته شده از سوی مورخان بیان شده و در راستای اثبات نگرش مذهبی مورخ مسلمان است. این عوامل پنهان عبارت‌اند از: به کارگیری اصطلاحات مذهبی‌ای همچون جهاد، غزوه، کفار، شرک و شهید، که همسو با این حادثه به طرز شایان توجهی در متون تاریخی از سوی مورخان مورد استفاده قرار گرفت و در عین حال کاربرد این اصطلاحات همزمان با ظهور فرماندهان سیاسی و نظامی دارای قدرت و مدیریت اجرایی فراوان، در جنگ علیه صلیبی‌ها به یکباره سیر صعودی پیدا کرد. اولویت فتح بیت‌المقدس، پس از تصرف آن به دست صلیبی‌ها در سال ۴۹۲هـ، با به کارگیری این نمادهای مذهبی از سوی مورخان مسلمان، قدرت پویایی جامعه را در مقابل صلیبی‌ها دو چندان کرد و اوج آن در فتح بیت‌المقدس تجلی یافت. بنابراین، قراردادن تمامی این عوامل در کنار یکدیگر بر نگرش مذهبی مورخان مسلمان در جنگ‌های صلیبی تأکید دارد. هر چند در آغاز این حمله‌ها، آگاه نبودن از هدف‌های اصلی برپاکندگانی جنگ، بر عدم حساسیت و نگرش مذهبی مورخان مسلمان تأثیر گذاشت، اما تصرف بیت‌المقدس جرقه‌ی نگاه مذهبی به جنگ‌های صلیبی را سبب شد و این نگاه تا جنگ هشتم

صلیبی، با تأکید بر جنبه‌ی جهادی و مذهبی جنگ‌های صلیبی در منابع مورخان مسلمان با شدت و ضعف ادامه یافت.

منابع

- قرآن کریم
- ابن ابار (۱۳۶۴ هـ / ۱۹۸۵ م)، *الحله السیراء*، حقه و علق حواشیه حسین تونس، قاهره: دار المعارف.
- ابن ابی الدّم (۱۴۱۶ هـ / ۱۹۹۵ م)، «*من التاریخ المنظری*»، در الموسوعه الشامیه فی تاریخ الحروب الصلیبیه، چاپ سهیل زکار، دمشق: دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع.
- ابن ابی الضیاف (۱۹۹۰ م)، *تحاف اهل الزمان باخبار ملوک تونس و عهد الامان*، تونس: [بی‌نا].
- ابن الازرق (۱۴۱۶ هـ / ۱۹۹۵ م)، «*تاریخ آمد و میافارقین*»، در الموسوعه الشامیه فی تاریخ الحروب الصلیبیه، چاپ سهیل زکار، دمشق: دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع.
- ابن اثیر (۱۴۰۸ هـ)، *الکامل فی التاریخ*، تحقیق علی شیری، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ----- (۱۳۷۱ ش)، *کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران*، ترجمه‌ی ابو القاسم حالت و عباس خلیلی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن اثیر [بی‌تا]، *التاریخ الباهر فی الدوله الاتابکیه*، چاپ عبدالقادر احمد طلیمات، قاهره: دارالکتب الحدیث.
- ابن ایاس (۱۴۰۲ - ۱۴۰۴ هـ / ۱۹۸۲ - ۱۹۸۴ م)، *بدائع الزهور فی وقائع الدهور*، چاپ محمد مصطفی، قاهره: المصریه العامه للکتاب.
- ابن ائیک الدواداری (۱۳۹۱ / ۱۹۷۲)، *ابوبکر بن عبدالله*، کنز الدرر و جامع الفرر، جزاً هفتم الدر المطلوب فی اخبار ملوک بنی ایوب، چاپ سعید عبدالفتاح عاشور، قاهره: ج ۸، چاپ اولریش هارمان، قاهره، المعهد الألمانی للأثار.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله بن محمد بن ابراهیم لواتی [بی‌تا]، *تحفة النظار فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار*، بیروت، دار الکتب اللبنانی.
- ابن تغری بردی (۱۳۸۳ - ۱۳۹۲ هـ / ۱۹۶۳ - ۱۹۷۲ م)، *النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهره*، قاهره: دار الکتب افست الموسسه المصریه العامه للتالیف و الترجمه و الطباعه و النشر.
- ابن جبیر، محمد بن احمد (۱۳۷۰)، *سفرنامه‌ی ابن جبیر*، ترجمه‌ی پرویز اتابکی، مشهد: مؤسسه‌ی چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد (۱۴۱۲ هـ / ۱۹۹۲ م)، *المنتظم فی تاریخ الامم والملوک*، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن جوزی، سبط (۱۳۷۱ هـ / ۱۹۵۲ م)، *مرآة الزمان فی تاریخ الاعیان*، حیدرآباد، دکن: [بی‌نا].
- ابن حنبل، احمد (۱۴۰۲ هـ / ۱۹۸۲ م)، *مسند احمد بن حنبل*، استانبول: [بی‌نا].
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۶۳ - ۱۳۷۱)، *تاریخ ابن خلدون*، ترجمه‌ی عبدالمحمد آیتی، تهران:

- مؤسسه‌ی مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن خلکان [بی‌تا]، وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان، تحقیق إحسان عباس، بیروت: دارالتقافه.
- ابن دقماق، إبراهيم بن محمد العلائی (۱۴۲۰هـ / ۱۹۹۹م)، نزهة الانام فی تاریخی الاسلام، تحقیق د. سمیر طباره، بیروت: المكتبة العصرية.
- ابن شداد، یوسف بن رافع (۱۹۶۴م)، النوادر السلطانية و المحاسن البوسفية، او، سيرة صلاح الدين، چاپ جمال‌الدین شیال، مصر: [بی‌تا].
- ابن شداد، محمد بن علی (۱۴۰۳هـ / ۱۹۸۳م)، تاریخ‌الملک‌الظاهر، چاپ احمد حطیط، آلمان: ویسبادن.
- ابن شمع، ابوالعباس (۱۹۳۶م)، الأدلة البنية الفورانية، تونس: مطبعة العرب.
- ابن عدیم (۱۹۵۱-۱۹۶۸م)، زبدة الحلب من تاریخ‌حلب، چاپ سامی دهان، دمشق: دار الکتب العلمية.
- ابن عدیم [بی‌تا]، بغية الطلب من تاریخ‌حلب، حقه و قدم له، الدكتور سهیل زکار، بیروت: دارالفکر.
- ابن عذارى المراكشي (۱۹۸۳م)، البيان المغرب فی اخبار الاندلس و المغرب، تحقیق کولان و پرونسال، بیروت: دار التقافه.
- ابن عساکر (۱۴۱۵هـ)، تاریخ‌مدینة دمشق، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
- ابن عظیمی (۱۴۱۶هـ / ۱۹۹۵م)، «تاریخ‌عظیمی»، در الموسوعة الشامیه فی تاریخ‌الحروب الصلیبیه، چاپ سهیل زکار، ج ۲۰، دمشق: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
- ابن‌العماد (۱۴۰۶هـ / ۱۹۸۶م)، شهاب‌الدین ابو الفلاح عبد‌الحی بن احمد العکری الحنبلی‌الدمشقی (م ۱۰۸۹)، شذرات الذهب شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، تحقیق الأرنؤوط، دمشق: بیروت، دار ابن کثیر، ط‌الأولی.
- ابن‌الفرات (۱۹۳۹م)، تاریخ‌ابن‌الفرات، چاپ قسطنطین زریق، بیروت ۱۹۴۲، چاپ قسطنطین زریق و نجلا عز‌الدین، بیروت: [بی‌تا].
- ابن‌فضل‌الله‌العمری، شهاب‌الدین احمد بن یحیی (۱۹۹۵/۱۴۱۶)، «مسالك الابصار فی ممالک الامصار (دوله الممالیک الاولی)»، در الموسوعة الشامیه فی تاریخ‌الحروب الصلیبیه، چاپ سهیل زکار، ج ۲۰، دمشق: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
- ابن‌قلانسی (۱۴۰۳ق)، ذیل تاریخ‌دمشق، تحقیق سهیل زکار، دمشق: دار احسان.
- ابن‌فُنْدُ (۱۹۶۸)، الفارسیه فی مبادی‌الدول‌الحفصیه، چاپ محمد شاذلی فیفر و عبدالمجید ترکی، تونس: [بی‌تا].
- ابن‌کثیر (۱۴۱۱/۱۹۹۰)، البداية و النهایة، بیروت: دار الفکر.
- ابن‌منقذ (۱۹۳۰)، کتاب‌الاعتبار، چاپ فیلیپ حتی، [بی‌جا]: الدار المتحدة للنشر.
- ابن‌واصل (۱۹۵۳)، مُصَرَّح‌الکروب فی اخبار بنی‌ایوب، قاهره: جامعة افؤاد الاول، دار احیاء التراث‌القديم.
- ابن‌واصل (۱۴۱۶ / ۱۹۹۵)، «التاریخ‌الصالحی»، در الموسوعة الشامیه فی تاریخ‌الحروب الصلیبیه، چاپ سهیل زکار، ج ۲۱، دمشق: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
- ابوالفداء، اسماعیل بن علی (۱۹۹۷)، المختصر فی اخبار البشر: تاریخ‌ابی‌الفداء، بیروت: دارالمعرفة للطباعة و النشر.
- ----- (قرن ۱۴هـ / ۱۹م)، تقویم‌البلدان، بیروت: دار صادر.

- ابوشامه، عبدالرحمان بن اسماعیل (١٩٥٦)، *الروضتين في اخبار الدولتين النويه و الصلاحيه*، تحقيق محمد حلمی محمد محمد، قاهره: لجنة التأليف و الترجمة و النشر.
- ----- (١٩٧٤)، *تراجم رجال القرنين السادس و السابع، المعروف بالذليل على الروضتين*، چاپ محمد زاهد بن حسن کوثری و عزت عطار حسینی، بیروت: [بی نا].
- الادریسی، محمد بن محمد (١٤١٤هـ)، *نزهة المشتاق في اختراق الافاق*، قاهره: مكتبة الثقافة الدينية.
- اصفهانی، عمادالدین محمد بن احمد (١٩٩٥/١٤١٦)، «الفتح القسی فی الفتح القدسی»، در *الموسوعة الشامیه فی تاریخ الحروب الصلیبیه*، چاپ سهیل زکار، دمشق: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
- ----- (١٩٩٥/١٤١٦)، «البرق الشامی»، در *الموسوعة الشامیه فی تاریخ الحروب الصلیبیه*، چاپ سهیل زکار، دمشق، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
- بغدادی، عبداللطیف (١٩٩٥/١٤١٦)، «نصوص من تاریخیه و رحلته»، در *الموسوعة الشامیه فی تاریخ الحروب الصلیبیه*، چاپ سهیل زکار، دمشق: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
- بنداری، فتح بن علی (١٩٧٩)، *سنا البرق الشامی*، تحقيق فتیحه نبرای، مصر: مكتبة الخانجی.
- التجانی، ابو محمد عبدالله بن محمد بن احمد (١٩٨١)، *رحلة التجانی*، تحقيق حسن حسنی عبدالوهاب، تونس و لیبی: الدار العربیة للكتاب.
- جوینی، عظاملك علاءالدین بن بهاءالدین محمد بن شمس الدین محمد (١٣٦٧)، *تاریخ جهانگشای جوینی*، تهران: انتشارات ارغوان.
- حریری، احمد بن علی (١٩٩٥/١٤١٦)، «الاعلام و التبیین فی خروج الفرنج الملاعین علی ديار المسلمین»، در *الموسوعة الشامیه فی تاریخ الحروب الصلیبیه*، چاپ سهیل زکار، دمشق: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
- حموی، شهاب الدین ابو عبدالله یاقوت بن عبدالله (١٩٩٥م)، *معجم البلدان*، بیروت: دار صادر.
- حموی، یاقوت (١٩٠٧م)، *معجم الادباء*، قاهره: [بی نا].
- حنبلی، مجیر الدین عبدالرحمان بن محمد علیمی (١٣٦٨ ش) (١٩٦٦/١٣٨٦)، *الانس الجلیل بتاریخ القدس و الخلیل*، نجف: چاپ افست قم.
- ذهبی، محمد بن احمد (١٩٩٢/١٤١٣م)، *تاریخ الاسلام*، تحقيق عمر عبدالسلام، الطبعة الثانية، بیروت: دار الكتاب العربی.
- سمعانی، أبو سعید عبدالکریم بن محمد بن منصور التمیمی (١٩٦٢/١٣٨٢)، *الانساب*، تحقيق عبدالرحمن بن یحیی - المعلمی الیمانی، حیدرآباد: مجلس دائرة المعارف العثمانیه.
- عبده قاسم، قاسم (١٩٩٠/١٤١٠)، *ماهية الحروب الصلیبیه: الايدولوجیه، الدوافع، النتائج، کویت: المجلس الوطنی للثقافة و الفنون و الآداب*.
- عینی، محمود بن احمد (١٤٠٧هـ)، *عقد الجمان فی تاریخ اهل الزمان*، چاپ محمد محمد امین، قاهره: الهيئة المصریة، العامة للكتاب.
- الضبی، احمد بن یحیی (١٩٦٧م)، *بغیة الملتمس فی تاریخ رجال أهل الاندلس*، بیروت: دار الكتاب العربی.
- الظاهری، غرس الدین بن شاهین (١٨٩٤م)، *زبدة كشف الممالک و بیان الطرق و المسالك*، نشره بولس رادیس، باريس: مطبعة الجمهورية.

- الفاسی، علی بن ابی زرع (۱۹۷۲م)، الانیس المطرب بروض القراطاس، رباط: دار المنصور.
- قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود (۱۳۷۳)، آثار البلاد و اخبار العباد، تهران: امیر کبیر.
- قلقشندی، ابوالعباس (۱۳۹۳/۱۹۷۳ م)، صبح الاعشی، تألیف نخبه من الاساتده، تقدیم احمد عزت عبد الکریم، قاهره: هیئته المصریه العامه للکتاب.
- مجهول المؤلف (۱۴۱۶هـ / ۱۹۹۵م)، «البتان الجامع لجمع، تواریخ اهل الزمان»، در الموسوعه الشامیه فی تاریخ الحروب الصلیبیه، چاپ سهیل زکار، دمشق: دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع.
- المراکش، عبدالواحد بن علی (۱۴۱۹هـ)، المعجب فی تلخیص اخبار المغرب، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- المغربي، ابن سعید [بی تا]، الجغرافیا، بیروت: دار الآفاق الجدیده.
- مقریزی، تقی الدین احمد بن علی (۱۹۶۷م)، انعاظ الحنفاء باخبار الائمة الفاطمیین الخلفاء، تحقیق جمال الدین شیال و محمد حلمی احمد، قاهره: المجلس الاعلی علی الشؤون الاسلامیه.
- (۱۹۳۴-۱۹۴۲م)، السلوک لمعرفه دول الملوک، تحقیق محمد مصطفی زیاده، قاهره: دار الکتب المصریه.
- [بی تا]، المواعظ و الاعتبار بناکر الخطط و الآثار (مشهور به خطط)، بیروت: دار صادر.
- منصور، بیبرس (۱۹۹۸/۱۴۱۹)، زیاده الفکره فی تاریخ الهجره، چاپ دونالد س. ریچاردز، بیروت: النشرات الإسلامیه.
- (۱۴۱۳هـ/۱۹۹۳م)، مختار الاخبار: تاریخ الدوله ایوبیه و دوله الممالیک البحریه حتی سنه ۷۰۲ هـ، چاپ عبدالحمید صالح حمدان، قاهره: الدار المصریه اللبنانیة.
- نسوی، شهاب الدین محمد خرندزی زیدری (۱۳۶۵ش)، سیرت جلال الدین منکبرنی، ترجمه فارسی از اصل عربی از مترجم مجهول در سده هفتم هجری، به تصحیح و با مقدمه و تعلیقات مجتبی مینوی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- نویری، احمد بن عبدالوهاب (۱۹۹۰م)، نهاییه الارب فی فنون الادب، قاهره، [بی تا].
- هادیه دجانی، شکیل (۱۹۹۳م)، دوره التخطیط فی دوله صلاح الدین و فتوحاته (۵۲۶-۵۹۶ق)، بیروت: مؤسسات الدراسات الفلستینیه.
- الهروی، ابی الحسن علی بن ابی بکر (۱۹۵۳م)، الاشارات الی معرفه الزیارات، عینت بنشره و تحقیقه، جانین سوردیل، طومین، دمشق: [بی تا].
- همدانی، شیخ فضل الله (۱۳۷۳ش)، جامع التواریخ (تاریخ الافرنج)، تصحیح محمد روشن و مصطفی م. سوی، تهران: نشر البرز.
- یوسفی، موسی بن محمد بن یحیی (۱۴۰۶-۱۹۸۶م)، نزهة النظار فی سیره الملک الناصر، تحقیق و درسه الدكتور احمد حطیط، بیروت: عالم الکتب.